

УДК 811.161.2'0

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2024.1.30-41>**Москаленко Л.А.**

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України
<https://orcid.org/0000-0002-9032-2446>
e-mail: liliamoskalenko2@gmail.com

ПАМ'ЯТКИ ДІЛОВОЇ ПИСЕМНОСТІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ — ПОТУЖНЕ ДЖЕРЕЛО УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

У статті обґрунтовано перспективність внесення різностильового й різнорівневого мовного матеріалу пам'яток ділової писемності козацької доби, що закономірно повномасштабно відбиває особливості мови та прикмети суспільного й приватного життя українців, до реєстру історичного Словника української мови другої половини XVII–XVIII ст. Дослідження здійснено на мовному матеріалі однієї з пам'яток ділової писемності часів козащини — «Актів Полтавського полкового суду» (1683–1750 pp.).

Ключові слова: козацька доба, українська нація, український народ; ділова писемність, лексична, фразеологічна, морфологічна, синтаксична та стилістична своєрідність пам'яток ділової писемності.

Козацька доба (XV–XVIII ст.) — це період максимального злету та процвітання української нації, який найстійкіше тримається в структурі національної пам'яті, століття за століттям консолідує українців та інші етноси, що населяють територію України, в український народ.

Матеріали «Актів Полтавського полкового суду» (далі — «Актів») — так званої «Чорної книги» — однієї з чотирьох книг Полтавського міського уряду, у якій зібрано здебільшого акти (протоколи) розгляду кримінальних справ, — охоплюють значний фрагмент цього величюного періоду і багатогранно відбивають життя Полтави й навколишніх містечок, сіл і хуторів, що переважно належали до Полтавського полку, за 67 років — від 1683 р. до 1750 р.¹

До «Чорної книги» ввійшли документи, писані в значний і значущий період історії України — час гетьманування Івана Самойловича (1672–1687 pp.), Івана

¹ «Акти (протоколи) Полтавського полкового суду» (Ч. 2) з архіву О.М. Лазаревського зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського під шифром І-55257.

Мазепи (1687–1709 рр.), Івана Скоропадського (1708–1722 рр.), Данила Апостола (1727–1734 рр.) й Пилипа Орлика (1710–1742 рр.), а також час підписання «Вічного миру», який навпіл розділив Україну, закріпивши за Московією Київ і підпорядкувавши їй Запорожжя (1686 р.); кримських (1687 р., 1689 р.) і азовських (1695–1696 рр.) походів; Запорозької Січі та заселення й освоєння Запорозьких Вольностей (друга половина XVI – кінець XVIII ст.); повстання під проводом Семена Палія (1702–1704 рр.), Північної війни зі Швецією (1700–1721 рр.) і Полтавської битви (27 червня (8 липня) 1709 р.); постійних спроб вибороти українську державність і наступу Російської імперії на українську автономію, зокрема видання царських указів 1720–1722 рр. про реорганізацію Генеральної військової канцелярії, внаслідок чого вона втратила фінансові й судові права та вийшла з підпорядкування гетьмана, а також про заміну української мови в адміністративних і судових установах російською.

Мовне розмаїття «Актів», що закономірно віддзеркалює один із часових і просторових зрізів української мови доби козаччини в різностильових виявах (від офіційно-ділового до розмовно-побутового), є надійним джерелом дослідження не тільки історії української мови, а й історії українського народу.

Необхідність внесення матеріалу пам'ятки до реєстру Словника української мови другої половини XVII–XVIII ст. (далі — Словника), що зумовлена не тільки кількістю й багатоманітністю явищ, які він презентує на всіх мовних рівнях, а й безперечною надійністю його як єдиного джерела формування уявлень про живу народну мову, що дійшла до нас лише в писемному вигляді, важко перебільшити.

У текстах пам'ятки, скрупульозно — «слово в слово» — скопійованих писарями в досліджувану книгу, закономірно відображені як особливості мови українців, так і прикмети їхнього тогочасного суспільного й приватного життя.

У різних за змістом і призначенням оригінальних документах ці атрибути найвиразніше відбито на лексичному рівні.

Лексичні особливості пам'ятки зумовлені її належністю (за сучасною класифікацією) до юридичного підстилю офіційно-ділового стилю української мови, який і тоді потребував точності й послідовності при викладенні фактів, документальності, об'єктивності оцінок, а також граничної чіткості, емоційно-експресивної нейтральності висловів; широкого використання професійної термінології, канцеляризмів; уживання усталених словесних формул, спеціальних синтаксичних конструкцій; певної одноманітності, стандарту форми й будови тексту. Писарі й канцеляристи, дотримуючись цих вимог під час оформлення документів, використовували переважно термінологію, що усталилася в тогочасній українській писемній мові, а також термінологію русько-литовських актів, яка

містила латино-польські вкраплення. Однак, намагаючись дотримуватися точності й у записі усних свідчень, писарі мимоволі руйнували умовності офіційно-ділової мови, насичуючи її великою кількістю живомовних елементів (діалектизмів, жаргонізмів, слів із суфіксами суб'єктивної оцінки тощо).

Завдяки цьому лексика пам'ятки, що називає людей різного стану, предмети живої та неживої природи й артефакти, а також їхні ознаки, дії, кількості тощо, потрапивши до Словника, дозволить:

1. Відтворити повномасштабну картину життя тогочасної Середньої Наддніпряниці (переважно Полтавщини) через загальні і власні назви, що належать до різних лексико-семантичних груп. Це, зокрема:

1) назви людей за: а) професією, посадою: *судя, хоружий, атаман, осаулець, мелник, овчарь, свинарь, коваль, шинькарь*; б) родом занять: *неробочие, прибуши, злодѣй*; в) становою чи майновою належністю: *пани мещани, посполитие люде, господар, тяглие, челядник*; г) просторовою суміжністю: *сусѣда, подсусѣдок*; ґ) спорідненістю чи свояцтвом: *попадя, зять, до шваґра*; д) національністю: *арменинь, москаль, цигань*; е) фізичним або фізіологічним станом: *хорий, небожчица* [Москаленко 2009, с. 32–42; 2011, с. 128–135; 2011, с. 50–65; 2012, с. 266–273; 2013, с. 216–222; 2014, с. 461–470]; є) емоційно-експресивним ставленням до них (ненормативна лексика, а також загальноновживана лексика, яку ситуативно використано як лайку): *псяя борода, нецнота, злодѣй*;

2) назви майнової власності: *кґрунтъ, ставидло, худоба*;

3) назви будівель і їхніх частин: *домъ, домовка, комора, пѣч, свѣтлиця, хата*;

4) назви хатнього начиння: *ложникъ, подушка*;

5) назви домашніх тварин: *бидло, пцола, вол, корова, шкапа, конь, овечка, лошака, бычокъ*;

6) назви занять: *раки ловили волоком, пчоли выдґрад*;

7) назви одягу та його елементів: *убраня, курта, плахта, сорочка, сґрмяга, кожухъ, жупанъ, кобеняк, пояс*;

8) назви головних уборів: *шапка, намѣтка*;

9) назви взуття: *чоботи*;

10) назви прикрас: *пґрстньґева два золотих, лаңцушокъ*;

11) назви продуктів, страв і напоїв: *мука, свиґжина, риба, пиво, горѣлка вареная з медом*;

12) назви рослин або їхніх плодів: *жито, орѣхи, просо*;

13) назви знарядь праці, різних пристосувань: *їстик, лопата, сокира*;

14) назви транспортних засобів, частин упряжі: *возъ, подвода, хомут*;

15) назви грошових одиниць: *гроши, злотий, таляр, п'ят золотих коп'юкь, золотий чех, осмакь*;

16) назви зброї та футлярів для неї: *шабля под срьбромь, ножни на сафань под срьбром*;

17) назви часових одиниць: *дня шестого, два м'сяци, презь п'ять л'ть, п'ятим разомь, на сихь днях, пред Покровою Прстой Бци, четвертой нед'ли, в л'тєхь шести*;

18) назви одиниць вимірювання: *меду кгарниц, меду глекь, кухву, сажонь, копицу, в п'ятидесяти копахь, полукопокь, по подм'ха, по клуньку, м'хь*;

19) імена та прізвищеві назви, які перебували в процесі становлення [Москаленко 2009, с. 325–330; 2010, с. 409–416]: *Агафия = Захаріха, Алекс'ї Матв'євич = Алекс'ї Матв'єнко, Параска Гаврилиха = Параска Кручиха*;

20) географічні назви: *Будица = Великі Будица, Кгужули (Кгуджули, Кужули), Соколій байрак*.

2. Простежити контакти з представниками інших народів через зафіксовані іншомовні запозичення, зокрема:

1) полонізми: *забойца* (пл. *zabójca*) ‘вбивця’; *квалт* (пл. *gwalt*) ‘гвалт’, ‘згвалтування’; *малжєнський* (пл. *małżeński*) ‘подружній’; *нецнота* (пл. *niecnota*) ‘негідник, негідниця’, ‘нероба’, ‘безчесний’; *совито* (пл. *sowite*) ‘особливо, окремо’; *цнотливо* (пл. *snotliwie*) ‘доброчесно’;

2) латинізми: *акт* (лт. *actus*) ‘документ’; *антецессор* (лт. *antecessor*) ‘попередник’; *армата* (лт. *armata*) ‘гармата’, ‘артилерія’; *атєстація* (лт. *attestatio*) ‘свідчення, підтвердження’) ‘відгук’, ‘характеристика’; *квестія* (лт. *questio*) ‘допит’, *кв'їтація* (лт. *quitantia*) ‘письмове підтвердження’; *целія* (лт. *cella*) ‘келія’;

3) германізми: *війт* (нім. *Voight*) ‘керівник місцевого (міського або сільського) управління чи самоврядування в середньовічній Німеччині, Литовському князівстві, Польщі, Україні (в XV–XVIII ст.)’, ‘сільський староста’; *гантар* (нім. *Heften*) ‘майстер, що вишиває золотими чи срібними нитками’; *крес* (нім. *Kreis*) ‘межа, кордон, кінець’; *кухва* (нім. *Kufe*) ‘бочка’, ‘глек’; *кушнір* (нім. *Kürschner*) ‘кожухар’;

4) грецизми: *афедронь* (дгр. *ἄφεδρών*) ‘туалет’; *ієромонах* (гр. *Ἱερομόναχος*) ‘чернець у сані священника’; *ігумен* (гр. *ἡγούμενος* ‘той, що веде, йде попереду’) ‘сан ченця, наступний після ієродиякона та ієромонаха’, у православної церкві — ‘настоятель монастиря, голова Духовного собору’;

5) унгаризми: *бекеша* (уг. *bekecs*, можливо, через польську) ‘чоловічий верхній теплий одяг старовинного крою з брижами в стані’;

б) тюркізми: *габа* (тур. *aba*) ‘турецьке сукно білого кольору’, *канчук* (тур. *kançı*) ‘нагайка з переплетених ремінців’, *кафтан* (тур. *kaftan*) ‘каптан, жупан, вид верхнього довгого одягу’.

Засвідчені в «Актах» оригінальні лексеми, які, ймовірно, виникли в мовленні ситуативно, також поповняють лексикон Словника, відбиваючи особливості українського словотвору: *порепяшил* ‘завів овець у зарослі реп’яхів, через що їхня вовна увібралася в чіпкі суцвіття цих рослин’.

Фразеологічні особливості пам’ятки, що полягають у регулярній фіксації сталих висловів різних стилів, зокрема офіційно-ділового (*акторская сторона* ‘позивачі’; *жалосливѣ скарги свои предложивши в тот способъ*; *По выслѣханію оныхъ скаргъ*; *слодѣе, каранѣа годныѣ, мают сѣжєны бѣти*; *маєт окѣтити горло свое*; *платил выну належнѣю*) та розмовно-побутового (*розълучаючис од тѣла* ‘помираючи’; *брехал, такъ несь* ‘неправдиво свідчив’; *пришовши к собѣ* ‘отямившись’; *И нож ... сам нѣкого не колотимет, если рѣка члѣвчата не бѣдет ним справовати* ‘про необхідність відповідати за свої вчинки’; *на сюю дѣтѣнѣ зайшла-мѣ* ‘завагітніла цією дитиною’), а також у ситуативно-контекстуально зумовленому поєднанні різних стилів у мові далеких від юриспруденції підзахисних або відповідачів (*вчинил мнѣ квалтом грѣхъ телесний* ‘згвалтував’) і синонімії (наприклад дія зі значенням ‘помирати’ має таку реалізацію: *свѣта пострадала, смертедне доконала живота своего, докоңчала живота своего, головою наложивъ, живот свой скончиль, животом скончидся, смѣрть его постигла, Бѣѣ бѣиу отдалъ*), знайшовши своє місце в Словнику, дозволять простежити своєрідність формування фразеологічної системи української мови.

Словоформи пам’ятки, потрапивши у Словник, дозволять простежити формування морфологічної системи української мови. Попри зумовлений стильовою належністю «Актів» одноманітний розподіл флективних формантів іменників, який свідчить про те, що мова пам’ятки не тотожна живому мовленню населення Середньої Наддніпрянщини XVII ст., що тут діють норми ділової мови, у них збережено й давні живомовні елементи, зокрема суфікс *-ус* із пестливим значенням (*дѣдѣсю*). Засвідчено також функціонування в українській мові козацької доби давніх безсуфіксних іменників (*мѣх* ‘мішок’, *ѣхѣстѣ* ‘у хустці’, *ѣд* ‘вулик’, *двѣ грудѣ* ‘дві грудки’); речовинних іменників у формі множини (*много борошень* ‘багато пороху’); давніх форм закінчень для іменників середнього й чоловічого родів у ор. в. мн. (*тими словы* ‘словами’, *вози* ‘возами’, *за слѣшними знаки* ‘за слухними знаками’); форм двоїни (*двѣ бласѣ*, *двѣ парѣ*, *двои пчолы*); при словозміні іменників на позначення істот у д. в. одн. та м. в. одн. значне переважання закінчень *-ови(ѣ)* та *-єви(ѣ)* (*Богови, доухови, подковникови, мжжєєви*,

архиєреєви, кесарєви, сынови, быдлови над -у (-ю) (архиєрею, Богу, духу, кесарю, мужу); зрідка закінчення -ови(Ѣ) й -єви(Ѣ) використано в іменниках на позначення неістот (к возовѢ, к' домовѢ, декретовѢ, сѣдовѢ). В іменниках на позначення істот звертання мають форму кличного відмінка: Мамко, ГрицкѸ Коломийче, брат ѢкѸ.

Матеріали «Актів» дозволять простежити особливості творення форм найвищого ступеня порівняння прикметників: більшість прикметників утворені від форм вищого ступеня за допомогою префікса **най-** (*найныжший, найповоднѣйшиѢ, найменший*), однак трапляються форми найвищого ступеня, що утворені від звичайної форми прикметника способом додавання префікса **най-** (*найнижние слуги*). Широко представлено присвійні прикметники із суфіксом **-ск-** ‘-ськ-’: *тестевский* ‘тестів’, напр.: *а мѣд, що мѣю в себѣ, мой власный ѣ тестевский*.

Одним із джерел поповнення Словника є також засвідчені в «Актах» числівники. Оскільки числа в тексті досліджуваної пам'ятки записували переважно словами (зрідка — арабськими цифрами¹), маємо змогу докладно дослідити становлення числівникової системи української мови.

У пам'ятці засвідчено власне-кількісні числівники в різних відмінкових формах і багатоманітному графічному й структурному оформленні на позначення:

1) одиниць: *одний, еденъ, една, едно, два, двѢ, три, чотири, чтири, пят, шестъ, осмъ, ѡсмъ*;

2) десятків: *десят, двацят, трицят, сорокъ, пятдесят, ѡсмьдесят*;

3) десятків з одиницями: *одинацят, тринацят, чотирнадцят, поддесятанацѣт* ‘п'ятнадцять’. До числівників на позначення чисел другого десятка належить також неозначено-кількісний числівник *килканацят*. Поряд із нормативними із сучасного погляду назвами чисел другого й наступних десятків з одиницями (*двацят пят*) часто трапляються форми, у яких назви десятків поєднані з назвами одиниць (від однієї до дев'яти) єднальним сполучником *и (у)*: *двацят и двѢ, трицят и пят, сорокъ и троѣ*;

4) сотень: *шѣстсотъ*. Зрідка трапляються відмінкові форми, у яких обидві частини складного числівника відмінювані, напр.: *в пятидесяти копах* (м. в.).

Серед числівників зафіксовано також збірні числівники, що мають давню форму середнього роду (*двоа, двои, двоѣ*), а також утворені від кількісних числівників за допомогою суфікса **-ер(о)**: *четверо, пятеро, шѣстеро, десятеро, шѣстеронацятѣро, двацятѣро, трицятѣро и четверо*. Пам'ятка засвідчує

¹ Цього дослідниця палеографічних особливостей В.В. Панащенко не помітила. Див.: Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: На матеріалах Лівобережної України. Київ: Наукова думка, 1974. С. 62.

також дробові квантитативи з елементом **ПОЛ-** (**ПОВ-**): *подтора, подтори, повпяти, подтораста*.

Порядкові числівники, утворені від назв одиниць, десятків, сотень і тисяч, переважно не відрізняються від сучасних українських літературних або діалектних форм: *перша, друга, второй, третій, четвертий, шестого, сьмого, осмого, дванадцятий (вторийнацет), чотирнацатого (в ... чотиринацятим (м. в.), двадцят третего, двадцят сьмого, сьмдесят третого, на сто двадцят девятим, тысяча шестсот осмдесят четвертого*. Однак трапляються й паралельні форми, у яких змінює флексію лише перша частина складного числівника, напр.: *четвертогонацят, пятийнацет, осминацят, девятогонацят* (р. в.), *в третонацят* (м. в.).

Матеріали «Актів» засвідчують специфічні позначення кількості, утворені сполученням займенника *сам* із числівником чи словом на позначення кількості: *самотрет, самочварть*. Імовірно, що *сам* називає одну особу, а кількісний числівник або слово на позначення кількості — загальну кількість осіб (разом із цією особою), які виконували певну дію: *ти самочварть с прибышами в купца Краснокутцого орѣхи з воза викрали-сте* (тобто особа, названа займенником *ти*, була четвертою в групі осіб); *Супрунь, Мануйловъ овчар, самотрет викрал комору Наумову* (тобто Супрунь був третім у групі злодіїв).

Виражаючи приблизну кількість, числівник займає постпозицію щодо іменника, який називає об'єкт кількісного вимірювання. І в пост-, і в препозиції щодо іменника перед числівником часто є прийменники *зо, зь, с*: *взяли в него ... грушь вѣдєрь зо двѣ, вкрадено с подтора стога*.

Для позначення кількості використано також іменники *пара, чвєрть*: *пара волов, бочки чвєрть*.

Числівник *един* часто функціонує зі значенням 'цей', а числівник *другий* — зі значенням 'той', 'інший': *Тєды панъ сотникъ єдних за Днѣпром, а других на водѣ половил*.

Лексика пам'ятки може послужити надійним джерелом дослідження шляхів творення дієслівної системи пам'ятки. У формах інфінітива переважає суфікс **-ти** (*кричати, взяти, втѣкати*), суфікс **-ть** має одиничні фіксації: *признать*. Частка **-ся** в дієслівних формах частіше стоїть у постпозиції, препозитивна позиція трапляється рідко: *гдє бы ся тоє стало; ся трафило*. У пам'ятці часто використано форми минулого часу дієслів (із колишнього перфекта) із залишками колишнього дієслова *быти* в теперішньому часі (*выишол-емь, пошол-емь, велѣли-смо вписат, пили же смо там и могорич*), а також дієслова давноминулого часу (*ходив був, пошли бѣли*) і форми, що називають багатократно повторювані в минулому дії (*кѣчовѣвали, ношовавъ, вожовавъ, сижѣвав*).

Часто використано й активні дієприкметники теперішнього часу (*бесѣдуючий, жалуючая, знающийся, зостаючая, мешкающий, найдующихся, подпиваючий, опѣваючий, тулючогося, полковникующий, ночующий, частующий, розумѣющий, спадающий, даючоє*), право на функціонування яких в українській літературній мові заперечують окремі граматисти. Пасивних дієприкметників зафіксовано значно менше: *речених, заплачона, засланім, подоїзрєннимъ*.

У пам'ятці часто трапляються дієприслівники недоконаного виду, утворені за допомогою суфікса *-учи* (*тягнѣчи, пєчѣчи, идѣчи, плачѣчи*), і дієприслівники доконаного виду, утворені за допомогою суфікса *-вши* (*выслушавши, предложивши, позачинявши, скончивши, ставши*). Дієприслівники в «Актах» рідко вживані як одиничні, частіше вони формують дієприслівникові звороти (*бѣгучи с току, говорил; не могѣчи догнати, ворочалися назад*). Дієприслівники доконаного виду неодноразово використовуються з постфіксом *-ся*: *збавившися, схилившися, постановившися*.

У текстах «Актів» засвідчено предикативи на *-но* (*вигрушено, обвинєно, приведєно, не знайдєно, вкрадєно, ωгляжєно, ловлєно*) і *-то* (*взято, збыто, вибито, розбито, добуто*).

Прислівники, засвідчені досліджуваною пам'яткою козацької доби, дозволяють досить переконливо говорити про шляхи і способи формування прислівникової системи української мови. В «Актах» переважають прислівники з кінцевим формантом *-є* (*доброволнє, жалосливє, килкокротнє, марнє, плачливє, правдивє, смєртєднє, сполнє, явнє, яснє, немилостивє, непокєднокротѣнє, свояволнє, покорнє, цнотливє*), формант *-о* трапляється рідко (*тыранѣско, волно, нечасто, тайно, заєдно*), ще рідше – формант *-ѣ* (*кгорѣ ‘вгору’, покѣнѣ ‘разом’, втроїзѣ ‘утрьох’, вѣсвѣтѣ ‘насвітанку’, наωпослѣ ‘після’*) та формант *-и* (*пѣши ‘пішки’*). Прислівники способу дії, утворені за допомогою префікса *по-* та суфікса *-у*, мають одиничні фіксації (*по-приятєдскѣ*). Зафіксовано двокомпонентні прислівникові форми: *теперѣ тєды, потом тєди*. Трапляються діалектні форми прислівників: *тута* ‘тут’. Подані в Словнику прислівники допоможуть мовознавцям простежити формування прислівникової системи української мови, зокрема й прислівників, похідних від прийменникових конструкцій [Москаленко 2011, с. 68–76].

Синтаксичні особливості української мови найвиразніше виявляються в синтаксичних функціях і семантиці прийменникових і безприйменникових конструкцій [Москаленко 2007, с. 390–396; 2008, с. 311–317], наприклад:

1) конструкції з прийменниками *для* (*задля*) + р. в. мають значення: а) мети: *для пам'яті єст записано; велѣль за собою ити задля ульєвѣ*; б) причини: *лєдвє слово промовит задля болєсти великой*;

2) конструкції з прийменниками *межи* (*промеж*) + ор. в. — значення: а) місця розташування, перебування: *позналь єсмо межи Лєсковими овцями своєю овечку; той улий межи єго пчолами не єст; промеж своїми пчолами тих двоє пчол не становид*; б) місця виконання дії: *перевезлися ... межи Переволочною и Ърлом*; в) обмеження суб'єктів дії: *межи собою перемовилис*;

3) конструкції з прийменником *над* (*надь, надо*) + зн. в. — значення способу дії (дію здійснено всупереч): *мешканци подтавские над заказь ясневелможного добродѣя, єго милости пана гетмана, и над розказанье наше пошли були потаємно до Сѣчи*;

4) конструкції з прийменником *над* (*надь, надо*) + ор. в. — значення: а) суб'єкта дії, суб'єкта, на користь якого бажано виконати дію: *просид над собою змилованья*; б) значення місця дії ('зверху', 'над'): *надо мною ставь зь рогатиною; видячи смерть ('смертельну загрозу') над собою*;

5) конструкції з прийменником *о* (*ω*) + зн. в. — значення об'єкта дії: *пана упрошаєм о науку; знаєт же Процик и о брату*;

б) конструкції з прийменником *о* (*ω*) ('про', 'при, біля', 'у') + м. в. — значення: а) об'єктно-означальне: *справа ... о покрадєнью; справа ... ω проступствѣ; купленє кгрунту ... лежачого о мѣстѣ Подтавѣ*; б) об'єктно-обставинне: *на ярмарку тутєйшом о Воздвиженіи Чєстнаго Крста Гїдня; о пуцаню Спасовом, якъ пань мой поехалъ; рокъ то будєт о Стой Покровѣ*; в) об'єктно-означально-обставинне: *купленє кгрунту ... лежачого о мѣстѣ Подтавѣ*;

7) конструкції з прийменником *по* + р. в. — значення: а) об'єктне, розподільно-кількісне: *не було будше нѣчого: тыдко по подмѣха яблукъ, овса по клуньку; мѣли-смо по колку овечатъ; взято за выну вышописаньную од можнѣйших по пари волов, од иньших по коню, а од других по єдному волу*; б) об'єктно-обставинне (мета): *ходид потаємно до Сѣчи по рыбу; приѣхавши по просо; послали мя по пиво*;

8) конструкції з прийменником *по* ('після', 'згідно з') + м. в. — різноманітні обставинно-об'єктні значення: *По всѣхъ тєды тых доводах ... смертєдне казали-смо були зкарати; По квєстии вынайшли-смо декрєтъ; По ... мовѣ нашої одийшол; зьбродєнь Іванъ по сповѣды мѣєтъ на горлє скарань быти зтятємьшиши (час (об'єкт відліку часу) і причина); по указу добродѣйском скаравши; я мь тыє обручѣ по розказанью єго понєсла-м къ дому; по розказаню господарском мусѣла-м тєрѣпти (причина, об'єкт причини); ходид по погребу; по рѣкахъ, в лѣсахъ ... людєй мордуючи (місце, об'єкт дії); усиловнє по своєй воли мѣючи; по звичаю своєму упоравши овечки (спосіб дії)*;

9) конструкції з прийменником *про* + зн. в. — обставинно-об'єктне значення (*про памят велѣли-смо записати*) (мета, об'єкт мети).

У системі прийменникових конструкцій дуже розвинена синонімія: *кого-рого у вязеньє давши – подань до вязеня – к вязеню зєставав*. Часто спостерігаємо й фонетичну варіативність прийменників: *из – зь – з, ик – ко*. Значна кількість прийменникових конструкцій успадкована сучасною українською мовою та її говорами, однак семантика деяких із них змінилася.

Максимально повне залучення матеріалу різностильових і різножанрових пам'яток української мови, зокрема й пам'яток ділової писемності, дозволить майбутнім дослідникам з'ясувати особливості історичного розвитку української мови на всіх рівнях і дослідити процеси зближення книжного й народнорозмовного її різновидів. Особливе місце серед джерел Словника посідають пам'ятки козацької доби, створені на території побутування середньонаддніпрянського говору південно-східного наріччя, що відіграв помітну роль у творенні нової української літературної мови.

ДЖЕРЕЛА

Акти Полтавського полкового суду 1683–1750. Книга друга / підгот. до вид. Л.А. Москаленко; відп. ред. Г.В. Воронич. Київ: КММ, 2017. 568 с. (Серія «Актові документи і грамоти»). («Акти (протоколи) Полтавського полкового суду» (Ч. 2) з архіву О.М. Лазаревського зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського під шифром І-55257.)

LEGEND

Moskalenko, L.A., Voronych, H.V. (Eds.). (2017). Acts of the Poltava Regimental Court 1683–1750. Book 2. Kyiv: KMM (in Ukrainian). – “Acts (protocols) of the Poltava Regimental Court” (Part 2) from the Lazarevskyi’s archive are stored in the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi under code I 55257.

ЛІТЕРАТУРА

1. Москаленко Л.А. Адвербіалізація прийменникових конструкцій в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби: Зб. наук. статей*. Київ. 2011. Вип. 20. Ч. II. С. 68–76.
2. Москаленко Л.А. Ідентифікатори осіб в українському судочинстві: На матеріалі «Актів (протоколів) Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби: Зб. наук. статей*. Київ. 2013. Вип. 22. С. 216–222.
3. Москаленко Л.А. Ідентифікаційні формули на позначення осіб в Актових книгах Полтавського полкового суду (1683–1740). *Наук. чит., присвячені пам'яті канд. філол. наук, старшого наук. співробітника Інни Петрівни Чепіги*. Київ. 2011. С. 128–135.
4. Москаленко Л.А. Ідентифікація осіб жіночої статі в «Актових книгах Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.). *Мовознавство*. 2009. № 6. С. 32–42.
5. Москаленко Л.А. Ідентифікація осіб чоловічої статі в «Актових книгах Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.). *Мовознавство*. 2011. № 3. С. 50–65.

6. Москаленко Л.А. Назви осіб за родом діяльності в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби: Зб. наук. статей*. Київ. 2012. Вип. 21. С. 266–273.
7. Москаленко Л.А. Полкова старшина в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1750 рр.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби: Зб. наук. статей*. Київ. 2014. Вип. 23. С. 461–470.
8. Москаленко Л.А. Прийменникові конструкції в Актових книгах Полтавського міського суду 2 пол. XVII – поч. XVIII ст. (в + Р. в.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби: Зб. наук. статей*. Київ. 2007. Вип. 16. С. 390–396.
9. Москаленко Л.А. Прийменникові конструкції в Актових книгах Полтавського полкового суду 2 пол. XVII–поч. XVIII ст. (в + З. в.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби: Зб. наук. статей*. Київ. 2008. Вип.17. С. 311–317.
10. Москаленко Л.А. Прізвищеві назви в Актових книгах Полтавського полкового суду (1683–1740 рр.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби: Зб. наук. статей*. Київ. 2009. Вип.18. С. 325–330.
11. Москаленко Л.А. Словотвір українських прізвищевих назв в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» 1683–1740 рр. *Нові дослідження пам'яток козацької доби: Зб. наук. статей*. Київ. 2010. Вип.19. С. 409–416.
12. Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: На матеріалах Лівобережної України. Київ: Наукова думка, 1974. С. 62.

REFERENCES

1. Moskalenko, L.A. (2011). Adverbialization of prepositional constructions in the “Acts (protocols) of the Poltava Regimental Court” (1683–1740). *New researches of the monuments of the Cossack era: Collection. of science articles*. Kyiv. Issue 20. Part II. P. 68–76 (in Ukrainian).
2. Moskalenko, L.A. (2013). Identifiers of persons in the Ukrainian judiciary: Based on the material of the “Acts (protocols) of the Poltava Regimental Court” (1683–1740). *Ibid.* Kyiv. Issue 22. P. 216–222 (in Ukrainian).
3. Moskalenko, L.A. (2011). Identification formulas for identifying persons in the Minute Books of the Poltava Regimental Court (1683–1740). *Scientific reading, dedicated to the memory of candidate philol. of Sciences, Senior Sciences. employee of Inna Petrivna Chepiga*. Kyiv. P. 128–135 (in Ukrainian).
4. Moskalenko, L.A. (2009). Identification of female persons in the “Act Books of the Poltava Regimental Court” (1683–1740). *Linguistics*, 6, 32–42 (in Ukrainian).
5. Moskalenko, L.A. (2011). Identification of male persons in the “Act Books of the Poltava Regimental Court” (1683–1740). *Linguistics*, 3, 50–65 (in Ukrainian).
6. Moskalenko, L.A. (2012). Names of persons by type of activity in the "Acts (protocols) of the Poltava Regimental Court" (1683–1740). *New researches of monuments of the Cossack era: Collection. of science articles* Kyiv. Issue 21. P. 266–273 (in Ukrainian).
7. Moskalenko, L.A. (2014). Regimental sergeant in “Acts (protocols) of the Poltava Regimental Court” (1683–1750). *Ibid.* Kyiv. Issue 23. P. 461–470 (in Ukrainian).
8. Moskalenko, L.A. (2007). Prepositional constructions in Act books of the Poltava city court 2nd half 17th – beginning 18th century (v + R. v.). *Ibid.* Kyiv. Vol. 16. P. 390–396 (in Ukrainian).
9. Moskalenko, L.A. (2008). Prepositional constructions in Act books of Poltava regimental court 2nd half 17th –beginning 18th century (in + Z. in.). *Ibid.* Kyiv. Issue 17. P. 311–317 (in Ukrainian).

10. Moskalenko, L. A. (2009). Surnames in the Minute Books of the Poltava Regimental Court (1683–1740). *Ibid.* Kyiv. Issue 18. P. 325–330 (in Ukrainian).
11. Moskalenko, L.A. (2010). The wording of Ukrainian surnames in the “Acts (protocols) of the Poltava Regimental Court” 1683–1740. *Ibid.* Kyiv. Issue 19. P. 409–416 (in Ukrainian).
12. Panashenko, V.V. (1974). *Paleography of Ukrainian cursive script of the second half of the 17th century: Based on the materials of the Left Bank of Ukraine*. Kyiv: Naukova Dumka. P. 62 (in Ukrainian).

Liliia Moskalenko, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-9032-2446>

e-mail: liliamoskalenko2@gmail.com

MONUMENTS OF BUSINESS WRITING OF THE COSSACK ERA – A POWERFUL SOURCE OF UKRAINIAN LEXICOGRAPHY

The article substantiates the perspective of adding linguistic material of various styles and levels of monuments of business writing of the Cossack era, which naturally fully reflects the peculiarities of the language and signs of the public and private life of Ukrainians, to the register of the historical Dictionary of the Ukrainian language of the second half of the 17th–18th centuries. The research was carried out on the linguistic material of one of the monuments of business writing of the Cossack period – “Acts of the Poltava Regimental Court” (1683–1750).

Keywords: Cossack era, Ukrainian nation, Ukrainian people; business writing, lexical, phraseological, morphological, syntactic and stylistic originality of monuments of business writing.

Отримано редакцією журналу / Received: 05.03.2024

Прорецензовано / Revised: 17.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 23.10.2024